

بازتاب هویت ملی در کتاب فارسی پنجم دبستان از دوره قاجار تا پایان قرن چهاردهم شمسی

The Reflection of National Identity in Persian Book for Elementary School 5th Grade (From Qajar Era to the End of the 14th Century)

تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۰/۰۵/۰۶؛ تاریخ پذیرش مقاله: ۱۴۰۰/۰۹/۲۸

مریم بابایی^۱فاطمه کاسی^۲

M. Babaei

F. Kasi (Ph.D)

Abstract: National identity transforms all the differences together into a feeling of belonging and unity among the people of a land and finally gives a special definition to one nation in front of another the purpose of this article is to investigate the national identity in the 5th grade Persian book in the three periods of Qajar, Pahlavi (Reza and Mohammad Reza) and the Islamic Republic in a descriptive-analytical way. The obtained results showed that in the Qajar period, the moral components; in the first Pahlavi period (1929) cultural components and in the second Pahlavi (1958) first the moral components and later (1977) the cultural components took a greater share. After the establishment of the Islamic Republic, the religious component has been the most abundant. Attention to the "other" in the Islamic Republic in 2016 reached the lowest level among the investigated periods, and moving away from the "West" and "Islam-centered" became an element of identity for Iranians, and the topic of "Islamic World" and "Native Islamic World" was considered.

Keywords: national identity, 5th grade Persian textbooks, Qajar, Pahlavi, Islamic Revolution

چکیده: هویت ملی تمام تفاوت‌ها را در کنار یکدیگر به احساس تعلق و اتحاد بین آحاد یک سرزمین تبدیل می‌کند و در نهایت به یک ملت در مقابل دیگری تعریف خاص می‌بخشد. هدف مقاله حاضر، بررسی هویت ملی در کتاب فارسی پایه پنجم ابتدایی در سه دوره قاجار، پهلوی (رضا و محمدرضا) و جمهوری اسلامی به شیوه توصیفی-تحلیلی است. نتایج به دست آمده نشان می‌دهد در دوره قاجار، مؤلفه‌های اخلاقی؛ در دوره پهلوی اول (سال ۱۳۰۸) مؤلفه‌های فرهنگی و در پهلوی دوم (سال ۱۳۳۷) ابتدا مؤلفه‌های اخلاقی و بعداً (۱۳۵۶) مؤلفه‌های فرهنگی سهم بیشتری را به خود اختصاص داده است. بعد از تأسیس جمهوری اسلامی، مؤلفه مذهبی دارای بیشترین فراوانی بوده است. توجه به «دیگری» در سال ۱۳۹۶ در جمهوری اسلامی به کمترین میزان بین دوره‌های مورد بررسی رسید و دور شدن از دیگری «غرب» و «اسلام‌محوری» به عنوان عنصر هویت‌بخشی به ایرانیان تبدیل شد و موضوع «جهان اسلام» و «جهان اسلام وطنی» مورد توجه قرار گرفت.

کلیدواژه‌ها: هویت ملی، برنامه درسی فارسی پنجم دبستان، قاجار، پهلوی، جمهوری اسلامی.

هویت ملی در یک جمله، کیستی و چیستی یک ملت است که شناخت و باور و تمسک به آن موجب انسجام، یکپارچگی و وحدت ملی می‌شود و به مرزهای یک کشور معنا و هویت می‌بخشد. بررسی‌ها نشان می‌دهد، ایجاد مدارس و تولید کتاب‌های درسی یکدست و اجباری کردن آموزش، که از مهم‌ترین اهداف نظام‌های حاکم بوده است، در ایجاد و یا تقویت هویت یکپارچه ملی بی‌تأثیر نبوده است (بابایی، ۱۴۰۰: ۹). شاهرخ مسکوب در این باره با اشاره به بازتاب هویت ملی در ادبیات فارسی و مواد درسی مکتب‌خانه‌ها و مدارس ایران می‌گوید: «اهمیت هویت ملی همواره در ادبیات ما نمود گسترده‌ای داشته است و در آثار ماندگار، جلوه کرده است. آثاری که در مکتب‌خانه‌ها و بعدها در مدارس تدریس شده است و از آن برای معرفی هویت ایرانی به کودکان به کار رفته است، چنانکه پس از سقوط سلسله ساسانی با وجود اینکه ایرانیان، دین اسلام را پذیرفتند، اما با تکیه بر دو عنصر گذشته باستانی و دیگری زبان فارسی، هویت ملی خود را حفظ کردند (۱۳۸۷: ۲). از سوی دیگر مهمترین و رایج‌ترین منابع تحقق یادگیری مؤثر و پایدار در کشور ما، کتاب‌های آموزشی هستند که با وجود پیشرفت تکنولوژی آموزشی همچنان تأثیر شگرف و به‌سزایی در تعمیق و ثبات یادگیری دارند که قابل انکار نیست. در این باره اسفندیار معتمدی هم اشاره می‌کند که دولت‌های وقت متوجه اثرگذاری کتاب‌های درسی بودند و برای سامان‌بخشی به اوضاع آشفته حضور بیگانگان در کشور و ضرورت رشد فرهنگی و توسعه، نیاز به وحدت ملی را درک کردند (۱۳۸۰: ۴).

کتاب‌های درسی، به سبب داشتن محتوای مشترک و گستره نشر، بهترین ابزار برای انتقال مفاهیم شکل‌دهنده و تقویت‌کننده هویت ملی اند و کودکان و نوجوانان ملزم به آموزش ابتدایی، بهترین گیرندگان این آموزش‌ها هستند. پژوهش حاضر، به روش توصیفی-تحلیلی، در پی بررسی نقش کتاب‌های درسی در هویت‌دهی به کودکان و نوجوانان کشور، طی یکصد سال اخیر است. از این رو، رویکردهای هر نظام آموزشی را در دوره‌های مختلف حکومتی (از قاجار تا به امروز) می‌کاود. اما پیش از آن، لازم آمد هویت ملی و مؤلفه‌هایی که به شکل‌گیری آن می‌انجامد؛ تعریف شود. از هر دوره، چند کتاب مربوط به درس فارسی بررسی شد تا مؤلفه‌های هویت ملی موجود در آن شناسانده شود. در بین کتاب‌های درسی، بی‌شک ادبیات فارسی، می‌توانست از بین سایر دروس، جامعیت لازم را داشته باشد؛ زیرا ادبیات فارسی

بازتاب هویت ملی در کتاب فارسی پنجم دبستان از دوره قاجارتا ...
همواره و طی قرن‌ها، حامل اساطیر، تاریخ، دین، اخلاق، حکمت، غنا و حماسه و غیره بوده است. ادبیات فارسی، نمود فرافکنی و تبلور احساسات و افکار و تجارب بشری است و بستری مناسب برای معرفی هویت ملی یک کشور است. بررسی سیر دگردیسی، رشد و یا نادیده گرفتن هر یک از مؤلفه‌های هویت ملی، می‌تواند، نشان دهد که در هر دوره یا نظام تحصیلی چه دیدگاهی بر تعریف هویت ملی حاکم بوده است، زیرا همچنان که این پژوهش نشان می‌دهد، تغییر حکومت، تحولات سیاسی و اقتصادی و اجتماعی و نهایتاً رشد مسایل فرهنگی و آموزشی، همه در کتاب درسی نمود یافته است. فراوانی مؤلفه‌های هویت‌ساز، نشان می‌دهد در هر دوره از این تحولات، مؤلفان کتاب‌های درسی و برنامه‌ریزان آموزشی بر چه بخشی از هویت ملی تأکید داشته‌اند و نتیجه این تأکید چه شده است. نتایج این تحقیق به برنامه‌ریزان و مؤلفان کتاب‌های درسی و نیز نویسندگان و شاعران کودک کمک خواهد کرد تا در جهت ارتقای سطح کیفی و محتوایی کتاب‌های این حوزه به‌طور هدفمند و مؤثر تلاش کنند.

بیان مسأله

این پژوهش با توجه به نظرات اریکسون درباره هویت و نظر تنی چند از اندیشمندان ایرانی، ابتدا مؤلفه‌های هویت ملی در ایران شناسایی می‌شود و سپس بازتاب آن در کتاب درس فارسی کلاس پنجم ابتدایی (دبستان) در سه حکومت و نظام سیاسی مورد بررسی قرار می‌گیرد تا مشخص گردد هر حکومتی در جهت نیل به اهداف خود از چه عناصر و مؤلفه‌هایی برای شکل‌گیری هویت ملی سود جسته است و همچنین، توجه به نمادها، مؤلفه‌ها و عناصر هویت ملی چگونه کشور را با موضوع جهانی شدن و دیگری مواجه می‌سازد و به عبارت دیگر، چگونه از درس فارسی در جهت تجهیز فرد به هویت ملی برای ایجاد وحدت و انسجام کشور در مواجهه با دیگری (در این پژوهش، غرب و موضوع جهانی شدن) استفاده شده است. نتایج این تحقیق به برنامه‌ریزان و مؤلفان کتاب‌های درسی و نیز نویسندگان و شاعران کودک کمک خواهد کرد تا در جهت ارتقای سطح کیفی و محتوایی کتاب‌های این حوزه به‌طور هدفمند و مؤثر تلاش کنند.

تاکنون مطالعات گسترده‌ای در مورد انواع هویت و به‌ویژه هویت ملی صورت گرفته

است، اما از آنجا که در هیچ‌یک از آثار و پژوهش‌های به عمل آمده، هویت ملی در کتاب درس فارسی پنجم به‌طور مقایسه‌ای بین سه دوره (نظام حکومتی) بررسی نشده است، خلأ آن احساس شده و موضوع مورد مطالعه این تحقیق قرار می‌گیرد.

موضوع هویت ملی در پژوهش‌های متعددی مورد توجه قرار گرفته است. نتایج پژوهش‌ها نشان می‌دهد:

در کتاب‌های اجتماعی و فارسی بخوانیم به برخی نمادها مثل پرچم، سرود ملی، تقویم رسمی، قومیت، ادبیات ملی، اساطیر ایرانی، مکان تاریخی و ملی و هنر ایرانی کم توجه شده است (جدیدی محمدآبادی، ۱۳۹۴)، ابعاد مختلف هویت ملی را می‌توان در قالب تصاویر و کلمات کتاب‌های تازه تألیف زبان انگلیسی به وضوح مشاهده کرد و این امر در مقایسه با کتاب‌های دوره راهنمایی قدیم بسیار دقیق‌تر و بیشتر مورد توجه مؤلفان قرار گرفته‌اند و تفاوت معناداری در نمود مؤلفه‌های مورد بررسی مشاهده می‌گردد (علوی مقدم و افراسیابی، ۱۴۰۰). برآیند مقولات واژگانی، تصویری و متنی شامل ۴۲۷ مورد فرهنگی است که ۳۱۵ مورد معادل ۷۳/۷۷٪ دربردارنده فرهنگ و هویت ایرانی - اسلامی است (غیاثیان و همکاران، ۱۳۹۵)، مؤلفه‌های ملی بیشتر از مؤلفه‌های محلی در این کتب درج شده است. مؤلفه‌های محلی نیز به جغرافیا، آثار باستانی محدود و لباس منحصر شده است (غیاثیان، ۱۳۹۳).

محور اصلی این پژوهش‌ها، توجه به موضوع هویت ملی در کتاب‌های درسی بوده است. هیچ‌یک به تحلیل تطبیقی هویت ملی در سه دوره نظام حکومتی قاجار، پهلوی و اسلامی نپرداخته‌اند؛ بنابراین در پژوهش حاضر ضمن اشاره به مفهوم هویت ملی و استخراج مؤلفه‌های آن از میان نظریات اندیشمندان، مؤلفه‌های هویت ملی از متون مورد نظر استخراج و تحلیل محتوا می‌شوند تا نشان دهند توجه یا بی‌توجهی به برخی مؤلفه‌ها، برآمده از چه اوضاع و احوال سیاسی و اجتماعی بوده است و چه پی‌آیندی به همراه داشته است.

مفاهیم و چهارچوب بررسی

پیش از پرداختن به پژوهش حاضر لازم است برخی مفاهیم تبیین گردند: هویت: مفهوم هویت از آن جمله مفاهیمی است که در زمان‌های قدیم و جدید همواره مورد توجه بوده است و از آن تعاریف اجتماعی، روان‌شناختی، فلسفی و عرفانی مختلفی به عمل

بازتاب هویت ملی در کتاب فارسی پنجم دبستان از دوره قاجارتا ...

آمده است، اما در هر صورت همواره در هر سطحی در مقابل «غیر» مطرح می‌شود (آزادارمکی، ۱۳۸۶: ۱۳). هویت در جریان فرآیند اجتماعی شدن شکل می‌گیرد، باقی می‌ماند و تغییر می‌کند و یا حتی از نو شکل می‌گیرد (رئوفی، ۱۳۸۹: ۹۱). هویت ما مرز میان ما با دیگران است، لذا موارد اشتراک ما و دیگران نیست. این «من» اگر گروه باشد، در این صورت هویت گروهی مجموعه‌ای از خصایص مشترک اجتماعی را شامل می‌شود که دیگر گروه‌ها فاقد آن هستند، بنابراین، هویت مفهومی دو رویه است؛ یعنی هم بیانگر تشابه و هم تمایز است (ابوالحسنی، ۱۳۸۶: ۲۴).

انواع هویت: هویت انواع و حتی می‌توان گفت سلسله مراتبی برای خود دارد:

- ۱- **هویت فردی:** که منظور از هویت فرد، کیستی اوست. اریکسون می‌گوید: هویت فردی یعنی مسؤولیت من در این زندگی چیست؟ (اریکسون، ۱۳۹۶: ۳).
- ۲- **هویت اجتماعی:** که شامل ابعاد خانوادگی، قومی، شخصی حتی دینی، شغلی، نوع پیوند و میزان تعلق به هر یک از آنها در بین اعضای یک اجتماع می‌دانند (رفعت‌جاه، ۱۳۸۳: ۶۳).
- ۳- **هویت فرهنگی:** منظور از هویت فرهنگی، مجموعه‌ای از مؤلفه‌های فرهنگی هستند که به یک فرد یا به یک گروه، «شخصیت» می‌دهند و به عبارت دیگر او را از سایر افراد یا گروه‌ها «تمایز» می‌کنند.

مؤلفه‌های هویت فرهنگی، زبان، نظام‌های نام و نشان‌گذاری (طبقه‌بندی) از جمله چگونگی گسترش نظام خویشاوندی، همسرگزینی، اوقات فراغت، روابط حرفه‌ای و کاری ... را دربرمی‌گیرد (فکوهی، ۱۳۹۶: ۱۹۰).

- ۴- **هویت دینی:** بسیاری از اندیشمندان ایرانی معتقدند دین جزء لاینفک حکومت‌های ایرانی حتی قبل از ورود اسلام به ایران بوده‌اند، بنابراین نمی‌توان هویت ملی ایران را بدون نقش اثرگذار مؤلفه‌های دینی بررسی کرد. هویت دینی را می‌توان مجموعه‌ای شناختی، اعتقادی و روانی شامل ارزش‌ها، هنجارها، باورها، احساسات، نمادها، طرز تلقی‌ها و آگاهی‌های مختص به یک خود فردی- اجتماعی دانست که حول یک محور غایی (مفهوم مقدس) سازمان یافته است و با اثرگذاری بر کنش‌های اجتماعی، از یک‌سو، سبب همبستگی و انسجام درون‌گروهی (درون‌دینی) در میان اعضای گروه (دینداران) می‌شود و از سوی دیگر موجب تمایزات برون‌گروهی (برون‌دینی) را با دیگر افراد و گروه‌ها فراهم می‌آورد (رئوفی، ۱۳۸۹: ۱۱۲).

۵- هویت ملی: هویت ملی را هم یکی از انواع هویت می‌دانند و هم در عین حال یکی از جامع‌ترین آنها. حمید احمدی با اعتقاد به اینکه «هویت سطوح مختلفی دارد» در عین حال قاطعانه اذعان می‌دارد که بالاترین سطح هویت، هویت ملی است که رابطه انسان با کشورش را نشان می‌دهد. هویت ملی ثابت است و ساختارش از دیگر هویت‌ها محکم‌تر است. هویت‌ها سلسله مراتب دارند و برای همین هم در حیطه هم مداخله نمی‌کنند (احمدی، ۱۳۸۸: ۱۴).

مؤلفه‌های هویت ملی: برخی از اندیشمندان در صدد برآمدن تا مؤلفه‌های هویت ملی در ایران را تبیین کنند که معیاری برای پژوهش‌های این چنینی درباره هویت ملی باشد. این پژوهش علاوه بر استفاده از نظرات این اندیشمندان، شاخص‌های مورد تأکید کلیه اندیشمندان ایرانی و حتی خارجی را در تعریف و تبیین موضوع هویت ملی استخراج کرده و در بررسی‌های خود، مورد توجه قرار داده است. از جمله: سیدرحیم ابوالحسنی هویت ملی را دارای ابعاد جامعه‌ای، تاریخی، جغرافیایی و فرهنگی و سیاسی می‌داند که هر کدام نیز دارای مؤلفه‌ها و شاخص‌های خاص است از جمله:

(الف) هویت ملی - اجتماعی (خانواده، قوم، ملت، امت، جامعه جهانی)،

(ب) هویت ملی - فرهنگی (میراث فرهنگی، زبان فارسی)،

(ج) هویت ملی - سیاسی (ساختار سیاسی گذشته، ایدئولوژی، ساختار و منبع قدرت، همبستگی، جایگاه حکام، حمایت مردم از سیاست‌های کلان) (۱۳۸۶: ۷۵). پایه‌های این پژوهش بر اساس نظر این اندیشمند استوار شده است.

مؤلفه‌های هویت ملی

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

جدول ۱. مؤلفه‌های هویت ملی

مؤلفه‌های اجتماعی	<p>آداب و رسوم شامل اعیاد مثل جشن سده و نوروز، شب یلدا، مهرگان، مراسم عروسی و عزا، چهارشنبه‌سوری، سیزده‌بدر و (کلیه مراسم و آیین‌های درحد ملی و کشوری)...</p> <p>توجه به مقام زن و وظایف او، توجه به کودک و وظایف او، توجه به مرد و وظایف او.</p> <p>صنایع و هنرهای دستی مثل فرش، گلیم، گبه، حصیربافی.</p> <p>پوشاک شامل لباس محلی.</p> <p>اساطیر مانند اسطوره‌های شاهنامه، سیمرغ، شیر و خورشید و....</p> <p>ورزش باستانی، ورزش ملی مثل کشتی.</p> <p>جانوران مثل یوزپلنگ ایرانی، گوزن زرد ایرانی، گربه ایرانی.</p> <p>رفتار دولتمردان بزرگ، خصلت‌های اخلاقی، باورها.</p> <p>خوراک شامل انواع غذاهای ایرانی: آش، حلوا، چلوکباب.</p>
مؤلفه‌های اخلاقی	<p>اخلاقیات مانند: خون‌گرمی، مهمان‌نازی، احساساتی بودن، راستگویی، درستکاری، عشق به والدین، تعارفی بودن، امانتداری، وطن‌دوستی.</p> <p>حتی خصوصیات منفی که مذموم تلقی می‌شوند: دروغ‌گویی، دزدی، ریاکاری، جهالت، پول‌پرستی، خلف وعده، خیانت در امانت.</p>
مؤلفه‌های فرهنگی	<p>شاعران مثل حافظ، فردوسی، سعدی، خیام، مولوی، خواجوری کرمانی، نظامی گنجوی، ناصرخسرو نویسندگان و دانشمندان مثل بلعمی، بیهقی، قابوس‌بن وشمگیر و شاعران و نویسندگان و هنرمندان معاصر. ساز موسیقی مثل نی، سنتور، دف، کمانچه، سه‌تار، تار، عود.</p> <p>زبان؛ زبان فارسی</p> <p>خرده‌فرهنگ‌ها و قومیت‌ها مثل تنوع قومی، چهره و فرم صورت، نوع پوشاک و حتی ویژگی خواب و خوراک و پوشاک و تغذیه و رفتار و اخلاقیات و باورها و سنتی که در سطح کوچکتری از جامعه مورد توجه قرار می‌گیرد.</p> <p>سرود ملی و شناسنامه، کارت ملی.</p>
مؤلفه‌های تاریخی	<p>شامل تاریخ باستان، گذشته و معاصر کشور ایران مانند هخامنشیان، ساسانیان، صفویان و ... مناسبت‌های تاریخی، جنگ‌ها و پیروزی‌ها و فتوحات ...</p> <p>آثار باستانی مثل تخت جمشید، بیستون، کتیبه حقوق بشر کورش، ارگ بم و...</p>
مؤلفه‌های جغرافیایی	<p>شامل نقشه ایران، مرز.</p> <p>مکان؛ مثل دریای خزر، خلیج فارس، شهر محل تولد، کوه دماوند.</p> <p>طبیعت: مثل خاک، آب، کوه، دریا، کویر.</p> <p>اقتصاد: مثل کشاورزی، صنایع ملی، نفت، پسته، خاویار، (خودروی) پیکان، زعفران.</p> <p>شهرهای باستانی</p>

<p>آیین زرتشتی، اسلام، مذهب تشیع، عرفان و تصوف. خوراک مثل آش نذری، شله‌زرد، خیرات. پوشاک شامل حجاب، چادر، مقنعه، عبا و قبا، لباس پوشیده. ظواهر انسانی مثل ریش. اخلاقی مثل امانتداری، ایثار، جهاد، شهادت. آیین‌های مذهبی: مثل نماز و روزه، وقف، نذر، شرکت در مراسم تاسوعا و عاشورا، نماز جمعه، خطبه، حدیث. نام پیامبران، امامان، معصومین. شهادت، شهید، عدل الهی. رسالت پیامبر، اعتقاد به امامان، اعتقاد به کتاب آسمانی. معاد، بهشت و جهنم و برزخ. مهدویت، امام زمان و ظهور. مرجعیت و تقلید ولایت فقیه.</p>	<p>فقه آیین‌های دینی</p>
<p>نام شاهان، حاکمان، خلفا. واژگان: شاهنشاه، خلیفه، شاه، رهبر، رئیس‌جمهور، وزیر، وزرا. قانون اساسی، وطن.</p>	<p>فقه آیین‌های دینی</p>

دیگری: مهمترین نکته ظریفی که در تعریف انواع هویت با آن مواجه‌ایم، تعریف هویت در مقابل «دیگری» است. به طوری که گفته می‌شود هویت (فردی یا حتی ملی) یعنی آنچه که موجب تمایز او از دیگری و غیر می‌شود (احمدزاده، ۱۳۸۵: ۷).

نظام‌های مورد بررسی در پژوهش

کتاب‌های فارسی دوره‌های قاجار، پهلوی و جمهوری اسلامی جامعه آماری پژوهش است. در این بخش، ویژگی ظاهری و محتوایی کتاب‌های مورد بررسی به صورت صرفاً آماری ارائه می‌شود و در انتها براساس شیوه تحلیل محتوا، ابتدا هر کتاب به تنهایی، سپس هر کتاب در مقایسه با دوره قبل از خود و در نهایت سیر تحولات محتوای کتاب‌ها از دوره قاجار تا امروز بررسی می‌شود.

بازتاب هویت ملی در کتاب فارسی پنجم دبستان از دوره قاجارتا ...

بررسی کتاب‌های پایه پنجم در سه دوره قاجار، پهلوی و جمهوری اسلامی با استفاده از تعاریف و مؤلفه‌ها، کتاب‌های درسی تحلیل می‌شوند و به سبب محدودیت صفحات، در این مقاله فقط به آوردن یک نمونه از هر کتاب، برای شناساندن نحوه کار بسنده می‌شود.

جدول ۲. مشخصات کتاب‌های بررسی شده

نام کتاب	مجمعه	فرانداآد ب (۱)	فارسی	فارسی	فارسی	فارسی	فارسی خوانداری
دوره حکومتی	قاجار	قاجار	رضا پهلوی	محمدرضا پهلوی	محمدرضا پهلوی	جمهوری اسلامی	جمهوری اسلامی
سال انتشار (چاپ اول)	-	۱۲۹۴ هـ.ش	۱۳۰۸	۱۳۳۷	۲۵۳۶	۱۳۶۴	۱۳۹۶
نوع چاپ	دست‌نویس	سنگی	سنگی	افست	افست	افست	افست
نوبت چاپ (بررسی شده)	-	شانزدهم	سوم	اول	اول	اول	سوم
نوع خط	تحریری	نستعلیق	نستعلیق	نستعلیق	نسخ و شبه‌نستعلیق	نسخ و شبه‌نستعلیق	نسخ و شبه‌نستعلیق
نویسنده	ناشناس	عبدالعظیم خان گرگانی	-	شش استاد ادبیات (۲)	حسن انوری	گروه بررسی	گروه تالیفات

نام کتاب	مجمعه	فرانداآد ب (۱)	فارسی	فارسی	فارسی	فارسی	فارسی خوانداری
دستگاه نظارتی	-	-	معارف	-	وزارت آموزش و پرورش (سازمان شاهنشاهی خدمات اجتماعی)	وزارت آموزش و پرورش	وزارت آموزش و پرورش
تعداد عناوین	۵	۹۶	۱۰۶	۴۱ پسران (۵۱) دختران	۳۹	۳۶	۳۶
تعداد صفحات	۵۰	۲۱۰	۳۹۳	۱۴۵ پسران (۱۵۵) دختران	۲۲۹	۱۸۶	۱۵۲

بررسی کتاب پایه پنجم در دوره قاجار

۱- مجموعه:

مجمعه، درواقع رساله‌ای دست‌نوشته است که ملای یک مکتب‌خانه آن را در قرن سیزدهم در دوره قاجار برای شاگردانش نوشته‌است. کاملاً منظوم است و فاقد فهرست، تصویر و یا هر ضمیمه دیگری است و پنج منظومه کوتاه داستانی را در برمی‌گیرد. نام سرایندهگان اشعار نوشته نشده‌است. این رساله خطی، فاقد نام مؤلف است و پس از آمدن چاپ سنگی بارها به چاپ رسیده‌است. یکی از این چاپ‌ها مربوط به سال ۱۳۵۲ قمری است که روی جلد مقویایی این اثر و ذیل نام «مجمعه» به چشم می‌خورد. پنج داستان این کتاب فاقد عنوان هستند، اما از روی محتوا به نام‌های سلطان جمعه، قارون، «موسی و سنگتراش» و «موسی و شبان» و «قربانی کردن اسماعیل» نامگذاری شده‌اند.

شعرها هر بار در آغاز با درود و سلام بر محمد علیه‌السلام آغاز و به همین ترتیب نیز به

پایان می‌رسد:

بازتاب هویت ملی در کتاب فارسی پنجم دبستان از دوره قاجار تا ...

هزاران درود و هزاران سلام   ز ما باد بر محمد علیه السلام

مفاهیم مورد تأکید در مجمه: تمام خوشی‌های این دنیا مذموم است، تمام شاهان و سلطانان
جملگی به خاک رفتند، صبور باش و اعتراض نکن، از آتش جهنم بترس، نماز بخوان، به عقبی و
آخرت بیندیش و از خدا بخواه که گناهایت را به حق شاه مردان ببخشد.

... کجا رفتند سلطانان تمکین   کجا رفتند مظلومان مسکین
اگر دنیا بکس جاوید ماندی   محمد جاودان آنجا بماندی

(مجمعه، بی تا: ص ۲)

تحلیل مؤلفه‌ها: «یکی از حلقه‌های آموزش در ایران، مکتب‌خانه است. متون مکتب‌خانه‌ای
خود گونه‌ای خاص از ادبیات است که ادبیات مکتب‌خانه‌ای نامیده می‌شود؛ کتاب‌هایی که پس
از آن که بچه‌ها باسواد می‌شدند و دوره‌های قرآن‌خوانی و الحمدخوانی را سپری می‌کردند، این
رساله‌ها یا کتاب‌ها و جزوه‌های کوچک را می‌خواندند که به آنها بچه‌خوان هم گفته می‌شد. این
رساله‌ها امروزه، بیشتر در گروه ادبیات عامه جای می‌گیرند» (ذوالفقاری و حیدری، ۱۳۹۵: ۳).
مجمعه نیز از جمله این رساله‌ها بوده است. ویژگی این رساله آن است که ملای مکتب‌خانه
اکثر مطالب را با سلیقه فردی برای تدریس انتخاب می‌کرده است. نمونه مورد بررسی متعلق به
دوران گذار از مکتب‌خانه به مدارس جدید است. با وجود آنکه در کشور به گسترش مدارس
نوین اهتمام ورزیده می‌شود، اما هنوز مکتب‌خانه‌ها در گوشه و کنار مملکت و حتی پایتخت به
فعالیت مشغول بودند؛ زیرا هم، آهنگ توسعه مدارس کند بود و هم سنت‌ها مانعی بر سر
حضور کودکان در مدارس نوین.

هویت ملی در این رساله با هویت دینی پیوند خورده است. بنابراین بیشتر جنبه تعلیمی
و تحذیری دارد و همچنان به تبلیغ جامعه‌ای سنتی که شاه را در رأس و دیگران را در
قاعده قرار می‌دهد، می‌پردازد. این هویت، به یکپارچه‌سازی بی‌چون و چرای جامعه کمر
می‌بندد و تا حد زیادی می‌تواند موفق باشد، زیرا هنوز هویت ملی در ایران چندان متکثر
نشده و در جهت تثبیت نظام فکری و سنتی عوام حرکت می‌کند.

۲- فرائداآدب، چاپ نخست ۱۲۹۲ هـ ش

فرائداآدب کتاب درس فارسی پایه پنجم و ششم ابتدایی دوره قاجار است. این کتاب در ۲۱۰ صفحه برای نخستین بار در سال ۱۲۹۲ هـ ش به صورت سنگی و با خط نستعلیق در تهران منتشر شد و تا بیش از ۱۷ سال برای تدریس تجدید چاپ شد و ظاهراً نیمی از آن برای پایه پنجم و نیمی دیگر برای پایه ششم تدریس می‌شده است (از آنجا که تفکیک مشخصی برای این دو پایه صورت نگرفته بود در این پژوهش کل کتاب بررسی شد). همچنان‌که از صفحه نخست این کتاب برمی‌آید، نویسنده کتاب «میرزا عبدالعظیم خان گرکانی» است که «معلم زبان فارسی و ادبیات» به دنبال نام آن نوشته شده است. این کتاب فاقد صفحه فهرست است و شامل ۹۶ عنوان درسی است، عناوین درسی در بیشتر موارد حکایت، بیت، قطعه، نصیحت، رباعی و مثنوی است و در موارد معدودی عناوینی مانند: پادشاه عادل، برزگر حریص و مرغ زیرک، زاهد و گرگ و تواضع که عین متون کهن است، دیده می‌شود و یا در مواردی بازنویسی همان متون (در مواردی به نظر رسید بیت و رباعی و غیره در تأیید متن اصلی و عنوان‌دار متن است و گاه بی‌ارتباط با آن بوده است). این کتاب دارای ۳۲ اثر منظوم از ادبیات کهن و تنها یک مورد اثر منظوم از اشعار شاعران معاصر همان دوره است. همچنین این کتاب دارای ۵۸ اثر از آثار منشور ادبیات کهن است و ۴ مورد نیز به نثر همان دوره (قاجار) نوشته شده است که در واقع بازنویسی حکایت‌های از خود قدیمی‌تر است.

فراوانی مؤلفه‌ها: تحلیل بررسی‌ها نشان می‌دهد از کل عناوین و درس‌های این کتاب بیشترین موضوع مربوط به حوزه اخلاقی با ۳۰ مورد و بعد از آن حوزه‌های سیاسی (۲۱ مورد)، مذهبی (۷ مورد)، فرهنگی (۶ مورد) و جغرافیایی (۱ مورد) است و در ۱۲ مورد نیز به «دیگری» اشاره می‌شود که منظور از دیگری تمامی موضوعات مربوط به خارج از مرزهای ایران است.

مؤلفه‌های هویت اخلاقی در کتاب فرائداآدب: بررسی مؤلفه‌ها و موضوعات اجتماعی (که اخلاق را هم دربردارد) به نوعی تشویق به جبرپذیری است؛ دعوت است به انفعال در مقابل قضا و قدر، سکوت اختیار کردن و پناه بردن به بزرگتر و قدرتمندتر برای دریافت حمایت و اطمینان دادن به اینکه ستمگر و ظالم آن دنیا به سزای عملش می‌رسد و هر کس به این دنیا روی کند، بد می‌بیند.

بازتاب هویت ملی در کتاب فارسی پنجم دبستان از دوره قاجارتا ...

«بزرگی را شنیدم که پیوسته در کنج عزلت نشستی و لب از گفت و گو فرو بستنی سبب این حال از او بازجستند گفت از آن خاموشی گزیدم که در آن هیچگونه زیان ندیدم ولی از سخن گفتن بیهوده پشیمانی بسی خوردم (فرایداالدب، ۱۲۹۲: ۱۷ و ۱۸).

تحلیل محتوای مؤلفه‌های هویت ملی در فرایداالدب: قابل توجه است که در زمان کتاب درسی مورد نظر، روس‌ها و انگلیس‌ها در ایران حضور چشمگیری داشته‌اند و هر لحظه امکان حمله قزاق‌ها و تصرف شمال کشور به دست آن‌ها محتمل بود. مظفرالدین شاه از سویی با حضور خارجی‌ها مواجه بود و از سویی دیگر با مخالفت آزادیخواهان، مشروطه‌طلبان و نارضایتی مردم. به نظر می‌رسد به همین علت محتوای کتاب درس فارسی برآیندی از وضع شاه و کشور بوده است. دعوت به انفعالی که در متون برگزیده برای تدریس مشاهده می‌شود، نمایانگر ناتوانی و تسلیم‌پذیری شاه در مقابل ورود نیروهای بیگانه از شمال و جنوب کشور است. به نوعی قدرت نظامی روس و انگلیس و درایت سیاسی آنها مورد کرنش بوده‌است و در مقابل انفعال و ناتوانی و نادانی شاه ایران نکوهش می‌شود و این ناتوانی در اثرگذاری بر اوضاع مملکت، مؤلف را بر آن داشته تا متونی را انتخاب کند که در حوزه اجتماعی دعوت به قناعت و انفعال می‌کند. نکته قابل توجه دیگر انتخاب چند متن در تأیید محتوایی واحد در قالب‌های متنوع و متفاوت است. به عنوان مثال با این مضمون که به شاه هشدار می‌دهد اگر به مملکت توجه نکنی، شورش می‌شود، خلع می‌شوی و پسرت به جای تو بر تخت می‌نشیند (همان: ۱۱) - سرنوشتی که برای مظفرالدین شاه روی می‌دهد و او برکنار و احمدشاه به سلطنت می‌رسد- اما این نکته را به چندشکل با تک بیت، داستان و شعر به دنبال هم می‌آورد.

۳- کتاب پایه پنجم دوره پهلوی

۳-۱- پهلوی اول (رضا پهلوی)-۱۳۰۸

درس فارسی مورد بررسی جزئی از تنها کتابی است که در سال ۱۳۰۸ با نام «کتاب پنجم ابتدایی» به چاپ رسیده است (که البته در این پژوهش به‌طور کامل بررسی شده است). جلد آن قدیمی و فاقد نام است که شاید به دلیل صحافی شدن باشد (نه در بخش مرکز اسناد کتابخانه دانشگاه تهران و نه در کتابخانه ملی، روی جلد این کتاب نامی مشاهده نشد)، اما در صفحه آغازین کتاب عنوان کتاب پنجم به خط نستعلیق و به روشنی به چشم می‌خورد و زیر

آن توضیح داده شده است که از طرف «وزارت معارف تألیف و طبع شده و حق طبع آن محفوظ و منوط به اجازه وزارت معارف است؛ طهران ۱۳۱۱». نامی از نویسنده کتاب برده نشده است. کتاب بدون صفحه فهرست و هرگونه فصل‌بندی و تفکیک موضوعی است و در مجموع دارای ۳۹۳ صفحه و ۱۰۶ عنوان درسی است که برخی فقط نام حکایت بر خود دارند و برخی نیز دارای عنوان تکراری هستند؛ مانند عنوان پند و امثال که چند بار تکرار می‌شود و هر بار با مطالب و محتوای جدید آمده است.

فراوانی مؤلفه‌ها: از بین موضوعات متون درسی، ۳۵ مورد علمی و آموزشی بوده است. مابقی از بین مؤلفه‌های مورد بررسی ۱۹ مورد فرهنگی، ۱۵ مورد مذهبی، ۸ مورد اخلاقی، ۸ مورد سیاسی، ۷ مورد اجتماعی است. نگاه به «دیگری» ۱۱ مورد مثبت و ۳ مورد نیز منفی است.

نمونه برای مؤلفه‌های فرهنگی

کفر چو منی گزاف و آسان نبود
محکم‌تر از ایمان من ایمان نبود
در دهر چو من یکی و آنهم کافر
پس در همه دهر یک مسلمان نبود

(نقل به معنی و ملخص از نامه دانشوران، کتاب فارسی ۱۳۰۸: ۲۸)

تحلیل مؤلفه‌های هویت فرهنگی در دوره پهلوی اول: به نظر می‌رسد توجه به آثار ملی و فرهنگی - که بیشترین سهم را از بین سایر مؤلفه‌ها دارد - به گرایش‌های ناسیونالیستی در کشور دامن می‌زند؛ گرایشی در مقابله با سنت‌ها و مذهب. به طوری که برخی معتقدند رضاخان به دنبال اجرای پروژه‌ای به نام «تجدد» بوده است و کشف حجاب و به حاشیه راندن روحانیون را از مظاهر این پروژه می‌دانند. در هر صورت پر کردن خلأیی که او با اقدامات یک‌شبه فرهنگی‌اش و با زور و اجبار انجام داده بود، در واقع بحران هویتی ایجاد کرد و سعی داشت تا با جایگزینی مفهوم وطن‌دوستی و ایران‌دوستی (بدون اسلام) و با توجه به گذشته ایران‌باستان، این خلأ را پر کند.

مقاومت‌هایی که مردم عامه در مقابل گسترش مدارس جدید از خود نشان می‌دادند و تأثیرپذیری و تحریک‌پذیری آنها از روحانیون، رضاخان را بر آن داشت تا برای ایجاد تحولات و رسیدن به تمدنی همپای اروپا، مردم را متوجه ایران قبل از اسلام کند هر چند ناچار شد برای آنکه عوام مانع تحصیل فرزندان خود در مدارس نشوند، درس‌هایی از قرآن در تکالیف

بازتاب هویت ملی در کتاب فارسی پنجم دبستان از دوره قاجارتا ...

درسی بگنجانند، اما کشف حجاب، محدود کردن روحانیون و نیز ترسیم ایران بدون اسلام (که جزو لایه‌های عمیق هویت‌ساز در کشور بوده است)، خلأهایی ایجاد کرد، هرچند حکومت در تلاش بود برای پرکردن این خلأ توجیهات را به سمت توسعه و پیشرفت اروپا جلب کند، اما مردم خاطرات اشغال، استعمار و دخالت در امور داخلی، سرنگونی حکومت پیشین و گرفتن امتیازات متعدد را از یادها نبرده بودند. با وجود چنین تناقضاتی مردم تحولات فرهنگی را هضم نکرده به خاطره جمعی خود سپردند تا آنکه سرانجام این تاول در ۵۰ سال بعد سرباز کرد.

۳-۲- دوره پهلوی دوم (محمدرضا پهلوی)

۳-۲-۱- سال ۱۳۳۷

کتاب درس فارسی سال ۱۳۳۷ برای دختران و پسران به‌طور جداگانه طراحی و تدوین شده بود. با مقایسه این دو کتاب مشخص شد کتاب دختران، ۱۰ عنوان مربوط به امور خانه‌داری اضافه‌تر از کتاب پسران دارد. بر این اساس کتاب پسران ۱۲۵ صفحه و دارای ۴۱ عنوان درس و کتاب دختران ۱۴۵ صفحه و دارای ۵۱ عنوان درسی بوده است. به جز ۱۰ عنوان اضافی انتهای کتاب دختران، بقیه مطالب و عناوین درسی شبیه به هم بوده است. نامی از نویسنده کتاب و تصویرگر به چشم نمی‌خورد، اما در صفحه داخل جلد، نام شش تن از استادان زبان و ادبیات فارسی: همایی، شفق، فرامرزی، صفا، والی‌زاده و کوشا به عنوان نویسندگان بخش‌های دستور زبان فارسی آورده شده است. از میان ۴۱ عنوان کتاب پسران و ۵۱ عنوان کتاب دختران، ۱۱ مورد از نظم کهن بود؛ در نثر کهن؛ از کتاب‌های قابوسنامه، مرزبان‌نامه و کلیله و دمنه مورد استفاده قرار گرفت و استفاده از نثر معاصر نیز بدون ذکر مؤلف و بیشتر بازنویسی از متون کهن است، همچنین از کتاب «آیین دوست‌یابی» نیز بدون ذکر نام نویسنده دو مورد استفاده شده است که به نظر می‌رسد اثر دلیل کارنگی باشد.

فراوانی مؤلفه‌ها: بررسی کل مطالب نشان می‌دهد مؤلفه‌های اخلاقی با ۱۶ مورد، سیاسی با ۱۳ مورد، فرهنگی و مذهبی هر کدام ۳ مورد، بیشترین تعداد را به خود اختصاص داده‌اند و مؤلفه‌های اجتماعی، توجه به محیط‌زیست هر کدام ۲ مورد، مؤلفه جغرافیایی یک مورد و

توجه به «دیگری» ۵ مورد به صورت مثبت و ۲ مورد به طور منفی مورد توجه قرار گرفته‌اند که در هر دو کتاب دختران و پسران مشترک بوده است.

مؤلفه‌های اخلاقی کتاب: در کتاب سال ۱۳۳۷ بر محتوای تلاش، خوشرویی، زیرکی، زبان خوش آموختن و راستی و درستی و توجه به ترقی و مسئولیت‌پذیری تأکید شده است و مشاغل آموزگار و برزگر به عنوان خدمتگزاران کشور (ص ۸۳) معرفی و ستوده شده‌اند.

بدین کشور کسی خدمتگزار است که دهقان است یا آموزگار است
... اگر دهقان تواند نان ببخشد معلم روح ببخشد جان ببخشد

(بی‌نا، ۱۳۳۷: ۸۳)

مفاهیم مورد تأکید هویت ملی در کتاب فارسی سال ۱۳۳۷: در این کتاب بیش از کتاب‌های درسی گذشته به تلاش، آموختن و درستی تأکید شده است. البته به موضوع ترقی و مسئولیت‌پذیری به طور مستقیم اشاره شده است. هم‌چنین غرب به واسطه اختراعات و پیشرفت‌هایش مورد تکریم قرار می‌گیرد و به‌عنوان چشم‌اندازی از آینده ایران مورد توجه قرار دارد، هر چند بر موضوع هویت مستقل ایرانی نیز تأکید می‌شود. در فرآیند این تحولات، نقش آموزگار و برزگر به عنوان نمادی از روشنگری و توسعه (دانایی و توانایی) مورد تکریم ویژه قرار می‌گیرد.

۳-۲-۲- سال ۱۳۵۶

کتاب با کاغذ سفید و به صورت افست، رنگی و به مبلغ ۳۰ ریال در چاپخانه بیست و پنجم شهریور به صورت رنگی چاپ شده است. مؤلف این کتاب حسن انوری است، خطاط اشعار آن سیف‌الله یزدانی و نقاشی‌های آن کار محمدزمان زمانی، پرویز کلانتری و نورالدین زرین‌کلک است. روی جلد کتاب، زیر عنوان وزارت آموزش و پرورش مصرع «توانا بود هر که دانا بود» و در کنار آن مهر یا نماد «سازمان شاهنشاهی خدمات اجتماعی» است سپس عنوان درشت «فارسی» و زیر آن پنجم ابتدایی است. طرح بزرگی نیز که سه‌چهارم روی جلد را در بر گرفته است، سر شیری با دو پرنده در طرفین چهره‌اش است و سال ۲۵۳۶ و ذکر واژه شاهنشاهی در زیر آن درج شده است. به نام تصویرگر و یا حتی خود تصویر نه روی جلد و

بازتاب هویت ملی در کتاب فارسی پنجم دبستان از دوره قاجار تا ...

نه در صفحات داخل اشاره‌ای نشده‌است. متون درسی شامل متون کهن و ادبیات معاصر و ترجمه است.

فراوانی مؤلفه‌ها: از مجموع ۳۹ متن درسی مؤلفه‌های فرهنگی با ۱۳ مورد، اخلاقی با ۵ مورد و سیاسی با ۴ مورد بیشترین فراوانی را نسبت به سایر مؤلفه‌ها دارند، مؤلفه‌های سیاسی (۴ مورد) و جغرافیایی با ۲ مورد در مکان‌های بعدی هستند. توجه به «دیگری» ۱۱ مورد است که تنها ۴ مورد آن مثبت است.

مؤلفه‌های فرهنگی: مؤلفه‌های فرهنگی نه تنها به لحاظ تعریف و عناصر متنوع‌تر و متفاوت‌تر از گذشته شده‌اند، بلکه برای عرضه نیز از قالب‌های ادبی و سبک نگارشی به روزتری استفاده کرده است:

«... پادشاهان سامانی ضمن هزاران چاره‌اندیشی می‌خواستند، ایرانیانی را که سیصد سال بود در زیر قدم و تازیانه فرمانروایان بیگانه لب بسته و خاموشی گزیده بودند، به سخن گفتن برانگیزند تا آوازه‌شان بار دیگر جهان را بگیرد. برای این کار بزرگ، بهتر از رودکی چه کسی را می‌توانستند پیدا کنند؟» (کتاب درسی سال ۲۵۳۶: ۱۵۳).

تحلیل مؤلفه‌های هویت ملی در کتاب فارسی ۱۳۵۶: در این دوره، استفاده از مؤلفه‌های هویت‌ساز، تنوع بیشتری پیدا کرده است، توجه به مؤلفه‌های فرهنگی، اجتماعی و اخلاقی به مراتب بیشتر و مولفه مذهبی کم‌رنگ‌تر شده است. بررسی محتوایی کل کتاب و با توجه به فراوانی که هر مؤلفه داشته است، نشان می‌دهد محمدرضا پهلوی درصدد است برای رسیدن به رؤیای خود یعنی دروازه تمدن، جامعه‌ای پویا و وفادار به شاه و وطن داشته باشد. از سوی دیگر هم به توسعه و پیشرفت کشورهای غربی نظر دارد، هم در تلاش است خلاء هویتی به جامانده از پهلوی اول را با حس ناسیونالیستی و تکیه بر تاریخ باستان پر کند، تاریخی که به نقش مؤثر شاه و انصاف او اشاره دارد، و در عین حال صفات مذموم را به «دیگری» نسبت می‌دهد؛ شاه می‌خواهد نشان دهد که پتانسیل مادی و عقبه فرهنگی لازم برای آنکه جزو قدرت‌های اثرگذار جهانی شویم و به توسعه همه‌جانبه دست یابیم، در کشور وجود دارد و در کنفرانس رامسر درصدد است به سرعت، راه‌های فرهنگی توسعه را در کشور هموار سازد، زیرا خاطرات حمله مردم کوچه و بازار به مدارس تازه تأسیس، (در دوره رضاخان) را از یاد نبرده است. حال او با اصول انقلاب سفید خود براساس اصل ششم سپاه دانش و اصل دوازدهم

انقلاب اداری و آموزشی، آموزش رایگان به همراه تغذیه رایگان را در هشت سال اجباری می‌کند. به کودکان می‌آموزاند که با تکیه بر دانایی می‌توانند به توانایی دست یابند و در این راه، در تعامل با «دیگری» فقط آن بخش‌ها که مثبت و مفید است، از جمله پشتکار و فناوری مورد استفاده قرار گیرد و از صفات مذموم آنها غافل نشوند.

۴- کتاب پایه پنجم دوره جمهوری اسلامی

۴-۱- کتاب فارسی سال ۱۳۶۴: کتاب درس فارسی سال ۱۳۶۴، با کاغذ سفید و به صورت افست و تمام‌رنگی بدون درج مبلغ، در ۱۸۶ صفحه به چاپ رسیده است. با این توضیح که «این کتاب در سال ۱۳۵۸ به وسیله گروه بررسی وزارت آموزش و پرورش مورد تجدید نظر قرار گرفته است». روی جلد، تصویری از یک مداد با شاخ و برگ و گل است که در مرکز آن آرم (الله) به چشم می‌خورد. سمت راست بالای جلد همان آرم تکرار شده است و جمهوری اسلامی ایران، وزارت آموزش و پرورش و جمله تعلیم و تعلم عبادت است به چشم می‌خورد. عنوان «فارسی» نیز درج شده است. از مجموع ۳۶ عنوان کتاب، ۴ مورد نظم ادبیات کهن، ۵ مورد شعر معاصر، ۵ مورد نثر از ادبیات کهن، ۲۲ مورد نثر معاصر است.

فراوانی مؤلفه‌ها: از بین مؤلفه‌های مورد بررسی، مؤلفه مذهبی با ۱۲ مورد، بیشترین فراوانی را دارد. بعد از آن موضوعات اخلاقی، فرهنگی و اجتماعی، هر کدام با ۶ مورد، آموزشی ۲ مورد و سیاسی تنها ۱ مورد است. در توجه به «دیگری» تنها ۱ مورد با نگرشی مثبت است و در ۳ مورد دیگر، نگرشی منفی وجود دارد. ۲ مورد از محتوای درس‌ها نیز مطالب ضدشاهی دارند.

مؤلفه‌های اخلاقی - مذهبی: محور اصلی محتوای متون درس، پرداختن به موضوع شهادت، فرمان‌پذیری از خدا، شکیبایی در مقابل سختی‌ها، همنوایی و همدردی با دیگران، پایداری در مقابل دشمنان اسلام (که در آن زمان مشخصاً عراق مصداق روشن آن بود) و بزرگداشت مقام شهید است که در قالب داستان‌های مذهبی و حکایت‌هایی از جنگ‌های صدر اسلام و تقبیح پادشاهی ارائه شده است. با پررنگ‌تر شدن نقش مذهب در تمام وجوه زندگی مردم پس از انقلاب اسلامی، تفکیک فرهنگ و اخلاقیات از عناصر مذهبی کار سختی است، زیرا اسلام با تمام وجوه زندگی انسانها آمیخته است.

بازتاب هویت ملی در کتاب فارسی پنجم دبستان از دوره قاجارتا ...

شهید و شهادت: مفهوم جدیدی که بعد از انقلاب در کتاب درسی به چشم می‌خورد، مفهوم شهید و شهادت است که با یادکرد از جنگ‌های صدر اسلام آغاز می‌شود و به بزرگداشت شهید در تاریخ می‌انجامد.

ای زنده همیشه تاریخ، ای شهید! ای مشعل هدایت و ای مظهر امید!...

(گروه بررسی وزارت آموزش و پرورش، ۱۳۶۴: ۱۱۲)

مفاهیم مورد تأکید هویت ملی در کتاب فارسی دوره بعد از انقلاب اسلامی سال ۱۳۶۴:

انقلاب اسلامی و تغییر نظام سیاسی، هویت ملی را با هویت مذهبی پیوند می‌دهد و انعکاس این اندیشه را در کتاب فارسی این دوره می‌توان دید. حجم مطالب مذهبی بیش از مطالب ادبی است و به نظر می‌رسد، نظام آموزشی درصدد ارایه تعریف جدید از هویت ملی با عناصر مذهبی است. بنابراین کتاب مورد نظر با اندیشه‌های «شهید مطهری» همسو است، زیرا براساس نظریه وی، هویت مذهبی در درجه اول اهمیت هویت ملی ایرانیان قرار دارد. از سوی دیگر کشور در جنگ با عراق است و محتوای کتاب متناسب با فضای ملتهب و جنگ‌زده کشور بر موضوعات مذهبی و شهادت تأکید دارد. جنگ در راه خدا، پیروی از ارزش‌های مذهبی و پیش رفتن تا مرز شهادت و شکیبایی و قناعت‌پیشگی و صبوری در مقابل مصیبت‌های وارده، مرتباً در درس‌ها تأکید می‌شود.

۴-۲- کتاب فارسی خوانداری جمهوری اسلامی و اجرای طرح تحول بنیادین سال ۱۳۹۰

کتاب در قطع و اندازه ۲۲×۳۰، جلد رنگی با شناسه فارسی پنجم دبستان و نام پدیدآورنده سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی در چاپخانه شرکت افست «سهامی عام» در سال ۱۳۹۶ (چاپ سوم) به چاپ رسیده و از سوی اداره کل نظارت بر نشر و توزیع مواد آموزشی منتشر شده است و دارای ۱۵۱ صفحه و ۳۶ عنوان متن درسی است. نخستین صفحه این کتاب نشان می‌دهد: این کتاب زیر نظر مدیریت برنامه‌ریزی درسی و تألیف (دفتر تألیف کتاب‌های درسی عمومی و متوسطه نظری)، تألیف شده است و شناسه افزوده نشان می‌دهد، ۹ تن به‌عنوان اعضای شورای برنامه‌ریزی و ۴ تن نیز به‌عنوان اعضای گروه تألیف همکاری داشته‌اند. همچنین مدیریت آماده‌سازی هنری این کتاب درسی زیر نظر اداره کل نظارت بر نشر و تغذیه مواد آموزشی با شناسه افزوده آماده‌سازی،

نقش ۱۴ تن از مدیر امور فنی و چاپ تا آماده‌سازی را نشان می‌دهد. این کتاب دارای ۷ درس به نثر متون کهن و ۹ نثر معاصر، چهار نظم از ادبیات کهن و ۸ شعر از شاعران معاصر است.

فراوانی مؤلفه‌های هویت ملی: از بین مؤلفه‌های مورد بررسی؛ ۷ مورد مذهبی و ۷ مورد فرهنگی و ۶ مورد سیاسی؛ ۴ مورد اجتماعی و ۲ مورد جغرافیایی و یک مورد تاریخی است. هم‌چنین توجه به اساطیر یک مورد و توجه مستقیم به شیعه دو مورد و موضوع «دیگری» نیز تنها ۲ مورد بوده است.

امام زمان:

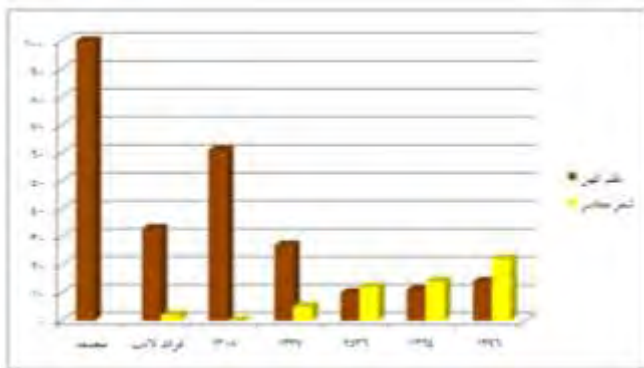
«...بال در بال پرستوهای خوب می‌رسد آخر، سوار سبزیپوش

(سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی، ۱۳۹۶: ۱۰۵)

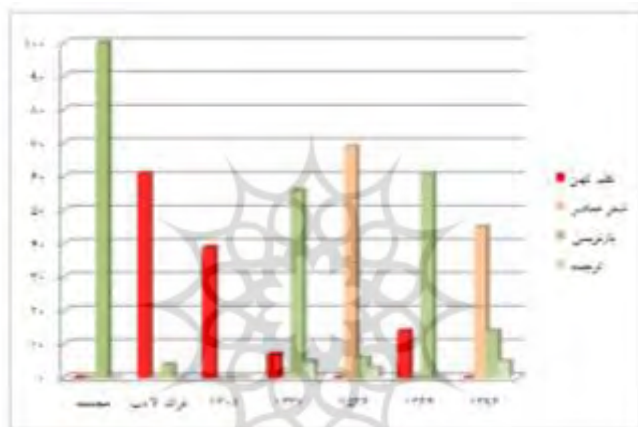
«... زبان فارسی، مانند پرچم ما، همه اقوام و مردم سراسر میهن را به هم پیوند می‌دهد، باعث وحدت و یکپارچگی ما و قدرتمندی ایران عزیز می‌شود...» (همان: ۵۱).

مفاهیم مورد تأکید هویت ملی در کتاب فارسی دوره بعد از انقلاب اسلامی سال ۱۳۹۶: در این کتاب برای نخستین بار به موضوع فناوری هسته‌ای اشاره شده است (نام‌آوران دیروز امروز فردا (ص ۷۰)) که نشان می‌دهد کتاب درسی، به موضوعات روز کشور خود واقف است. در یک درس نیز به طور مشخص بر کمک و احترام به سالمندان تأکید شده است که با توجه به هرم سنی مردم ایران و جمعیت قابل توجهی که در آینده نزدیک از سالمندان خواهد داشت، محتوای این درس قابل توجه است. کتاب، چه به لحاظ حجم محتوا و چه به لحاظ حجم تصاویر، دارای مولفه‌های مذهبی است.

بازتاب هویت ملی در کتاب فارسی پنجم دبستان از دوره فاجرتا ...

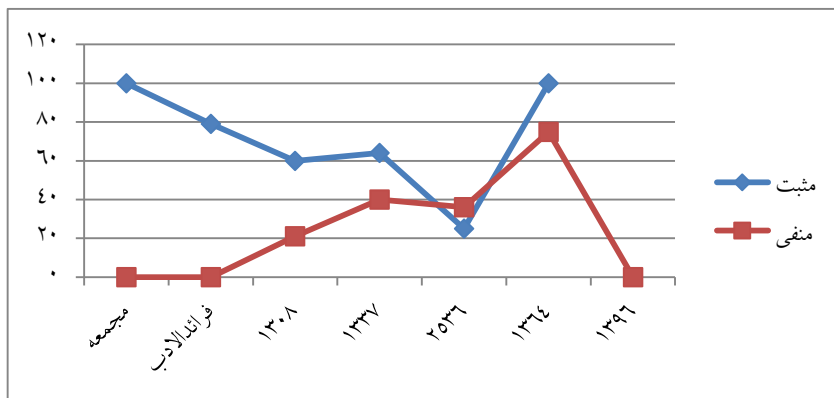
نمودار ۱. استفاده از نظم کهن و شعر معاصر در کتاب‌های مورد بررسی

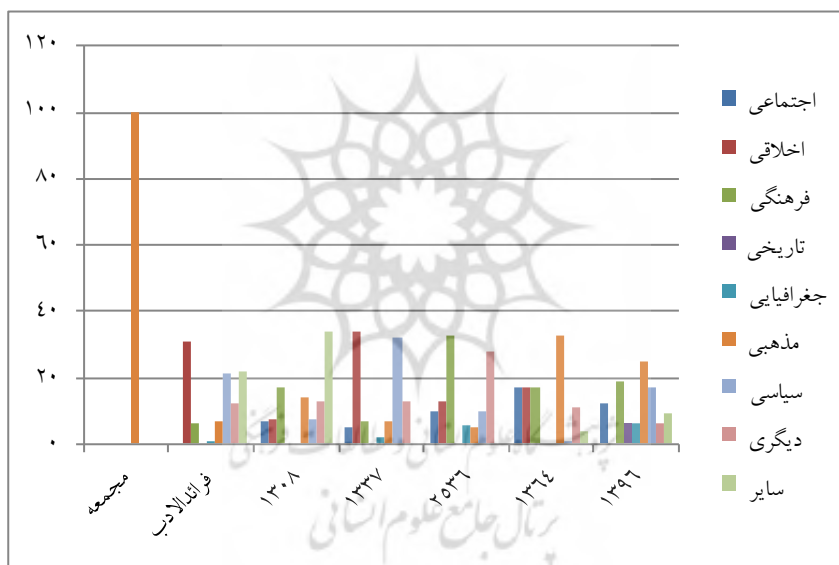
نمودار ۲. استفاده از نثر کهن، معاصر، بازنویسی و ترجمه در کتاب‌های مورد بررسی

نمودار ۳. فراوانی مؤلفه‌های هویت ملی در کل کتاب‌های مورد بررسی

نمودار ۴. نمودار خطی درصد فراوانی نگاه به دیگری در کتاب‌های مورد بررسی

نمودار ۵. مقایسه مؤلفه‌های موردنظر در کتاب‌های درسی در دوره‌های قاجار، پهلوی و انقلاب اسلامی و بعد از آن

بحث

مقایسه تعریف هویت ملی بازتاب یافته در کتاب‌های فارسی این سه دوره حکومتی نشان می‌دهد که دوره قاجار، دوره هژمونی اندیشه‌های تک‌صدای سنت است و از این رو اندیشه ملای مکتب‌خانه، هیچ‌گاه در تعارض با اندیشه‌های حاکمان زمان نبوده است؛ او آزاد بود

بازتاب هویت ملی در کتاب فارسی پنجم دبستان از دوره قاجارتا ...

مطالبی را که می‌خواست برای محتوای کتب درسی انتخاب کند که اتفاقاً هیچ تعارضی با اندیشه‌های یک‌سونگر جامعه نداشت. این اندیشه در کتاب دوم دوره قاجار هم دیده می‌شود؛ اگر چه مکتب‌خانه‌ها از انتظام یکدست حکومتی برخوردار نبودند، اما همچنان این تک‌صدایی رخ می‌نماید. در کتاب مجمه، تک‌صدایی با مؤلفه‌های هویت مذهبی خود را نمایان می‌سازد و از آنجا که مؤلفه‌های مذهبی قابلیت پرسش‌برانگیزی ندارد، این تفکر به جامعه به صورت ناخودآگاه تزریق می‌شود. در کتاب فرائدالادب، ناخودآگاه جامعه به سمت‌وسوی جلوه‌ای دیگر از پدرخواندگی یعنی تفکر جبرگرایانه می‌رود. جامعه مجبور به سکوت در مقابل تجاوز دشمن است؛ چون تقدیر جامعه چنین بوده است و او چاره‌ای جز تسلیم ندارد و اگر تسلیم نشود، گویی در مقابل خدا ایستاده است. اگر در کتاب مجمه به صورت ضمنی به جامعه‌القاء می‌شود که در صورت طغیان، در مقابل سایه خدا (سلطان)، ایستادگی کرده است، این بار در کتاب فرائدالادب در صورت طغیان، مستقیماً جامعه را در مقابل خدا قرار می‌دهد که هزینه‌های این طغیان غیرقابل جبران‌تر است.

در دوره اول پهلوی، باز هم شاهد همان تک‌صدایی اما از سوی قدرت حاکمه هستیم. با این تفاوت که جامعه با چرخش از سنت و مذهب، به گرایش‌های ناسیونالیستی و آن تعریفی که قدرت حاکمه از ناسیونالیسم دارد، مواجه شده است؛ چرخشی بدون پیش‌زمینه که به دلیل نادیده گرفتن خواسته‌های جامعه و تمایل به غرب، با مخالفت مردم همراه می‌شود. در دوره دوم پهلوی، به ظاهر به نظر می‌رسد مؤلفه‌های هویت ملی، متنوع‌تر از قبل در کتاب فارسی خودنمایی می‌کند و شاید به نظر برسد جامعه به سمت چندصدایی حرکت کرده است، اما تفکر رفتن به سمت دروازه تمدن باز هم این گمان را که شاهد هویت ملی جامعه‌ای که تمامی اقوام، افکار، گروه‌ها و دسته‌ها در آن لحاظ شده باشد، سست می‌کند چرا که در این دوره، سیطره نگاه شاه در همه امور دیده می‌شود. زیرساخت هویت ملی این دوره همچنان نگاهی به ایران باستان و پافشاری بر استمرار پادشاهی دارد. گویا در زیرساخت چیزی تغییر نکرده و خواجه تنها در بند نقش ایوان و تغییر رو ساخت است.

تغییر نظام سیاسی و تشکیل جمهوری اسلامی باز هم تعریف هویت ملی را به سمت‌وسوی مؤلفه مذهبی سوق می‌دهد، اما این بار جامعه از نظام پادشاهی فاصله گرفته و عنوان «جمهوری» این نظام، تعریف هویت مذهبی را با اندیشه‌های دموکراسی از یک سو و از

سوی دیگر اندیشه‌های ایدئولوژیک شهید مطهری پیوند می‌دهد. از سوی دیگر جنگ با عراق نیاز به پیوند این هویت مذهبی با اندیشه‌های قرآنی نظیر شهید و شهادت را بیشتر می‌کند. تجربه دوره قاجار و پهلوی و تفکرات حاکم بر آنها نشان می‌دهد که تعریف آنان از هویت ملی چندان پایدار نبوده است. با بازگشت جامعه به سمت مؤلفه مذهبی هویت ملی، به نظر می‌رسد آموزش رسمی در ایران طی این سه دوره تمایل زیادی به داشتن هویت مذهبی به عنوان مهم‌ترین مؤلفه‌های هویت ملی داشته است؛ هر چند که در دوره جمهوری اسلامی هویت مذهبی، خود به صورت مستقل عمل می‌کند و ذیل هویت ملی قرار ندارد.

نتیجه‌گیری

دوره‌های مورد بررسی در این پژوهش، دوره‌هایی بحرانی و پرتلاطم و سرشار از تحولات بوده است. از زمانی که شاهان قاجار سفرهای خود را به غرب آغاز کردند و متوجه برتری نظامی خارجی‌ها در جنگ‌ها شدند، تا زمانی که روشنفکران و مشروطه‌خواهان، خواهان آزادی و ترقی مشابه دولت‌های خارجی شدند، ایرانیان بیش از هر زمانی نیاز به شناخت هر چه بیشتر از هویت ملی خود داشته‌اند. ضرورت آموزش و نهادینه‌شدن هویت ملی در این کشور به عنوان پشتوانه محکمی برای گام برداشتن به سمت رشد و توسعه از همان دوران قاجار نیز احساس می‌شد. آموزش رسمی کودکان که در آغاز یادگیری بیشتری و ماندگارترین اثربخیزی را دارند، موجب شد آموزش گسترده، نقش مهمی پیدا کند و کتاب درسی به واسطه اثرگذاری و فراگیری در سطح کشور، مورد توجه جدی قرار گیرد، چنانکه امروزه نیز از چنین اهمیتی برخوردار است. بررسی بیش از ۳۶۹ عنوان درسی در ۹ کتاب فارسی (که هر کدام از دوره تاریخی خاصی است)، نشان می‌دهد که متون انتخاب شده از آثار کهن ادبیات فارسی و یا آثار معاصر راه‌یافته به این کتاب‌ها، همگی متناسب با فضای سیاسی و اجتماعی و در جهت اهداف نظام‌های حاکم بوده‌اند. در دوره قاجار در مکتب‌خانه‌ها مؤلفه‌های مذهبی و در مدارس مؤلفه‌های اخلاقی، بیشترین درصد را در بین سایر مؤلفه‌های هویت ملی داشته‌اند. در حالی که در سال ۱۳۰۸ با تأسیس حکومت پهلوی، مؤلفه‌های فرهنگی بیش از هر مؤلفه دیگر در همان دوره و حتی دوره‌های بعدی را به خود اختصاص می‌دهد. با وجود این، در سال ۱۳۳۷ مؤلفه‌های اخلاقی هم در کل کتاب درسی و هم به نسبت با سایر دوره‌ها بیشترین فراوانی را

بازتاب هویت ملی در کتاب فارسی پنجم دبستان از دوره قاجار تا ...
دارد. این تمرکز در اواخر دوره پهلوی تغییر کرد و در سال ۱۳۵۶ (۲۵۳۶) یعنی بعد از انقلاب سفید شاه و مردم و کنفرانس رامسر مؤلفه‌های فرهنگی، سهم بیشتری را در کتابهای درسی فارسی به خود اختصاص داده است.

در سال ۱۳۶۴، یعنی بعد از تشکیل جمهوری اسلامی، مؤلفه مذهبی با حجم ۳۳ درصد از کتاب درسی فارسی، بیشترین فراوانی را در دوره‌های مورد بررسی دارد و در سال ۱۳۹۶، نیز مؤلفه مذهبی (البته با ۸ درصد کمتر از سال ۱۳۶۴) بیشترین سهم را از سایر مؤلفه‌های هویت ملی دارد. این در حالی است که مؤلفه مذهبی در اواخر دوره قاجار (در کتاب درسی مدرسه) تنها ۷ درصد بوده است و در دوره رضا پهلوی چون مردم از مدارس جدید استقبال نمی‌کردند و حتی در مخالفت با آن تظاهرات به راه می‌انداختند، دروس قرآن و شریعت را به سایر درس‌ها اضافه شد تا جذابیتی برای والدین ایجاد کند و کودکان بتوانند به مدارس نوین بروند، اما در سال ۱۳۳۷، حجم مؤلفه‌های مذهبی به نصف میزان قبلی کاهش پیدا کرد و در سال ۱۳۵۶ تنها به ۵ درصد رسید.

توجه به «دیگری» نیز که در دوره محمدرضا پهلوی به ۲۸ درصد و بالاترین میزان توجه رسیده بود، در سال ۱۳۹۶، به ۶ درصد و به کمترین میزان خود در بین دوره‌های مورد بررسی رسید. ضمن اینکه در سال ۱۳۵۶ نیمی از توجه به «دیگری» منتقدانه و منفی بوده است، اما بیشترین توجه منفی به «دیگری» در سال ۱۳۶۴ بود که تمام اشارات به این موضوع منفی بوده است.

در دوره قاجار عملکرد متون درسی به ناکارآمدی شاه وقت طعنه می‌زند، خبر از روزهای آخر سلطنت قاجاریه دارد و در مقابل عملکرد رضاخان - کرنش در برابر شاه عادل ایران باستان - پایه‌گذاری سلطنت پهلوی و موج ناسیونالیسم ایرانی را تأیید می‌کند، اما نگاه به توسعه غرب (دیگری) به عنوان چشم‌انداز رشد اقتصادی و فرهنگی در دوره محمدرضا و انقلاب سفید در نهایت به تأسیس جمهوری اسلامی انجامید و نظام جمهوری اسلامی برای پایداری در جنگ به باورهای مذهبی، سنت‌های اسلامی و غرب‌ستیزی تمسک جست. دورشدن از دیگری «غرب» و «اسلام‌محوری» به عنوان عنصر فعالی برای هویت‌بخشی به ایرانیان تبدیل شد و موضوع «جهان اسلام» و «جهان اسلام وطنی» مورد توجه قرار گرفت. سیر استفاده از مؤلفه‌های مختلف هویت ملی در هر دوره تاریخی نشان می‌دهد:

- بهره‌گیری از هر مؤلفه‌ای به شدت تحت تأثیر وضعیت سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی جامعه است (مؤلفه اخلاقی در قاجار، مؤلفه سیاسی در پهلوی، مؤلفه مذهبی در پس از انقلاب).
- بهره‌گیری از هر مؤلفه در ساختن آینده سیاسی کشور مؤثر بوده است.
- بهره‌گیری از هر مؤلفه در ایجاد تحولات فرهنگی و اجتماعی مؤثر بوده است.
- بهره‌گیری هر کدام از مؤلفه‌ها بخشی از نیازهای روانی جامعه را پوشش می‌دهد.
- بهره‌گیری از مؤلفه‌ها در تهییج و ترغیب مردم در عمل به اهداف نظام مؤثر بوده است (مانند مؤلفه مذهبی در ایام جنگ).
- بهره‌گیری کتب درسی از مؤلفه‌ها در راستای خواست نظام حکومتی بوده است.
- بهره‌گیری از هر مؤلفه‌ای نشانگر میزان پابندی به سنت‌ها در هر دوره حکومتی است.
- توجه به دیگری همواره (چه به صورت مثبت و چه منفی) وجود داشته است.
- توجه به جهان و دیگری در آغاز با شیفتگی و سپس با انتقاد و در آخر با انکار و ستیزه همراه بوده است.
- مذهب و تاریخ اسلام ۱۴۰۰ ساله را نمی‌توان از شاکله هویتی مردم ایران حذف کرد.
- نمی‌توان آمیختگی سنت‌ها و باورهای مذهبی را در شکل‌گیری هویت ملی نادیده گرفت.

منابع

- ابوالحسنی، سیدرحیم. (۱۳۸۶). مشارکت سیاسی. تهران: بنیاد حقوقی میزان.
- احمدزاده، شیده. (۱۳۸۵). دیگری در نقد روان‌کاوی لاکان. مجله پژوهشنامه فرهنگستان هنر، صص ۷-۱۵.
- احمدی، حمید. (۱۳۸۸). بنیادهای هویت ملی ایرانی. تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی.
- اریکسون، اریک. (۱۳۹۶). مقدمات روان‌شناسی اریکسون. ترجمه سهیلا خداوردیان و سعید حسن‌زاده. تهران: پندارتابان.
- انوری، حسن. (۲۵۳۶ شاهنشاهی معادل ۱۳۵۶ شمسی). فارسی. تهران. سازمان کتاب‌های درسی. به شماره ۳۱۰۰ک، مرکز اسناد کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران.

- بازتاب هویت ملی در کتاب فارسی پنجم دبستان از دوره قاجارتا ...
- آزاد ارمکی، تقی و وکیلی، عارف. (۱۳۹۲). *مطالعه جامعه‌شناختی تعریف مفهوم هویت ملی میان اندیشمندان ایرانی*. فصلنامه توسعه اجتماعی - فرهنگی. شماره ۱، صص ۳۵-۹.
- آزاد ارمکی، تقی و وکیلی، عارف. (۱۳۸۶). *فرهنگ و هویت ایرانی و جهانی شدن*. تهران: انتشارات تمدن ایرانی.
- بابایی خرسندی، مریم (۱۴۰۰). *یکصدسال سفید خوانی در کلاس درس*. تهران: ارشدان.
- جدیدی محمدآبادی، اکبر. (۱۳۹۴). «*تحلیل محتوای کتاب‌های درسی فارسی و علوم اجتماعی پایه ششم ابتدایی*». فصلنامه پژوهش در یادگیری آموزشگاهی و مجازی. شماره ۱۱. صص ۴۸-۴۱.
- رفعت‌جاه، مریم. (۱۳۸۳). *دیالکتیک هویت‌ها*. کتاب ماه علوم اجتماعی. شماره ۷۹. صص ۶۵-۶۱.
- رثوفی، محمود. (۱۳۸۹). *مؤلفه‌های هویت دینی*. مجله دین و ارتباطات. ۱۷ (۳۷ و ۳۸)، صص ۱۱۲-۹۱.
- سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی. (۱۳۹۶). *فارسی پنجم دبستان (سه ساله دوم)*. چاپ سوم، (زیر نظر دفتر تألیف کتاب‌های درسی عمومی و متوسطه نظری) تهران، چاپ افست.
- علوی‌مقدم، سید بهنام، افراسیابی، مهدیه. (۱۴۰۰). *مقایسه میزان حضور مؤلفه‌های هویت ملی در کتاب‌های قدیم و جدید زبان انگلیسی نظام آموزش و پرورش رسمی ایران*. مجله مطالعات برنامه درسی ایران، ۱۶(۶۰)، صص ۱۴۷-۶۰.
- غیاثیان، مریم‌السادات، سراج، فرشته و مسعود بحرینی. (۱۳۹۵). *تحلیل محتوای کتاب درسی زبان انگلیسی پایه نهم بر اساس فرهنگ و هویت ایرانی - اسلامی*. مجله مطالعات برنامه درسی ایران، ۱۱(۴۳)، صص ۱۲۵-۱۴۴.
- غیاثیان، مریم‌السادات. (۱۳۹۴). *تحلیلی انتقادی از کتب فارسی دوره ابتدایی*. مجله مطالعات برنامه درسی ایران، شماره ۳۶، صص ۱۴۴-۱۲۱.
- فکوهی، ناصر. (۱۳۹۶). *نوگرایان، بندیکت اندرسون*. سایت انسان‌شناسی و فرهنگ. صص ۱۹۷-۱۹۳.
- گرکانی، عبدالعظیم (دکتر قریب). (۱۳۹۲ شمسی). *فرائدالادب*. کتاب پنجم و ششم دوره شش ساله *اول تحصیلی*. تهران، چاپ سنگی. محل نگهداری: مرکز اسناد کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران.
- گروه بررسی وزارت آموزش و پرورش. (۱۳۶۴). *فارسی پنجم دبستان (تجدید چاپ کتاب سال ۱۳۵۸ شمسی)*، تهران، (نام چاپخانه نامعلوم).
- لطف‌آبادی، محسن. (۱۳۹۲). *بازخوانی نظری مفهوم هویت*. خردنامه. شماره ۱۰. صص ۶۵-۵۳.

- مسکوب، شاهرخ. (۱۳۸۷). **هویت ایرانی و زبان فارسی** (چاپ سوم). تهران: فرزانه روز.
- مطهری، مرتضی. (۱۳۶۷). **انسان کامل**. تهران: صدرا.
- معتمدی، اسفندیار. (۱۳۸۰). **نامداران علم**. تهران: مهاجر.
- معتمدی، اسفندیار. (۱۳۷۲). **خدمات متقابل اسلام و ایران** (چاپ نوزدهم). تهران: صدرا.
- ناشناخته (بی تا). **مجمعه (نسخه خطی)**. تهران: گنجینه کتب خطی کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.
- ناشناخته. (۱۳۰۸ شمسی). **فارسی پنجم دوره اول**، تهران، به شماره ۱۹۸۱ ک، مرکز اسناد کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران.
- ناشناخته. (۱۳۳۷). **فارسی پنجم دبستان برای پسران**، نویسندگان بخش دستور زبان به ترتیب نوشته شده در کتاب: همایی، شفق، فرامرزی، صفا، والی زاده و کوشا، تهران (نام چاپخانه نامعلوم) به شماره ۳۱۰۷ ک. مرکز اسناد کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران.
- ناشناخته. (۱۳۳۷). **فارسی پنجم دبستان برای دختران**، نویسندگان بخش دستور زبان به ترتیب نوشته شده در کتاب: همایی، شفق، فرامرزی، صفا، والی زاده و کوشا. تهران (نام چاپخانه نامعلوم) به شماره ۳۱۰۸ ک. مرکز اسناد کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران.
- نجانهاوندی، مریم و قربانعلی زاده، مؤده. (۱۳۹۳). **تحلیلی بر هویت ملی در کتب درسی، (مطالعه موردی مطالعات اجتماعی)**، مجله پژوهش‌های تربیتی، تهران، شماره ۲۹، صص ۱۰۱-۷۱.
- نوشادی، محمودرضا؛ شمشیری، بابک و احمدی، حبیب. (۱۳۹۰). **نقش و کارکرد کتاب‌های تعلیمات اجتماعی پنجم دبستان و سوم راهنمایی در شکل‌گیری هویت ملی**. مجله پژوهش‌های برنامه درسی. شماره اول. صص ۷۸-۵۱. *ماه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی*
- Abolhasani, Seyed Rahim. (2007). **Political participation**, Tehran: Mizan Legal Foundation.
- Ahmadzadeh, Shideh. (2006). **Another in Critique of Lacan Psychoanalysis**, Journal of the Academy of Arts, pp. 15-7.
- Ahmadi, Hamid. (2009). **Foundations of Iranian National Identity**, Tehran: Research Institute for Cultural and Social Studies.
- Erickson, Eric. (2017). **Introduction to Ericsson Psychology**, Translated by Soheila Khodavardian and Saeed Hassanzadeh. Tehran: Pendartaban.
- Azad Armaki, Taghi. (2007). **Iranian culture and identity and globalization**, Tehran: Iranian Civilization Publications.

بازتاب هویت ملی در کتاب فارسی پنجم دبستان از دوره قاجارتا ...

- Hassan Anvari. (2536 Imperial equivalent to 1977 solar). **Persian**, Tehran, textbook organization. No. 3100 K. Documentation Center of the Central Library of the University of Tehran.
- Babaei Khorsandi, Maryam. (2021). **One hundred years of white reading in the classroom**, Tehran: Arshadan.
- Anvari, Hassan. (2536 Imperial equivalent to 1977 solar). Persian, Tehran, textbook organization. No. 3100 K. Documentation Center of the Central Library of the University of Tehran.
- Jadidi Mohammadabadi, Akbar. (2015). **Content analysis of Persian textbooks and social sciences in the sixth grade of elementary school**, Quarterly Journal of Research in School and Virtual Learning, No. 11, pp. 48-41.
- Rastegarfasaei, Mansour and Asneiashari, Atlas. (2005). **Iranian identity in Persian literature until the Mongol invasion**, Shiraz: Journal of Social Sciences and Humanities, Shiraz University. No.42, pp. 69-80.
- Rafatajah, Maryam. (2004). **The dialectic of identities**, Social Science Month Book, No. 79, pp. 65-61.
- Raufi, Mahmoud. (2000). **Components of Religious Identity**, Journal of Religion and Communication, Year 17, Nos. 37 and 38, pp. 112-91.
- Educational Research and Planning Organization. (2017). **Persian fifth grade (second three years) third edition**, (under the supervision of the General and Secondary Theoretical Textbook Authoring Office) Tehran. Offset printing.
- Alavi Moghadam, Seyed Behnam, Afrasiabi. Mahdieh. (2021). **Comparison of the presence of national identity components in old and new English textbooks of the formal education system of Iran**, Iranian Journal of Curriculum Studies, Volume 16, No. 60 - Consecutive Issue 60 pp. 147-174
- Ghiyasiyan, Maryam Al-Sadat, Siraj, Fereshteh and Masoud Bahreini. (2016). **Content analysis of the ninth grade English textbook based on Iranian-Islamic culture and identity**, Iranian Journal of Curriculum Studies, Volume 11, Number 43. Pages 125-144
- Ghiyasiyan, Maryam Al-Sadat. (2015). **Critical Analysis of Primary School Persian Textbooks**, Iranian Journal of Curriculum Studies, Volume 10, No. 36- Consecutive Issue 60 pp. 121-144.
- Fakouhi, Nasser. (2017). **Modernists, Benedict Anderson**, Anthropology and Culture website, pp. 197-193.
- Ghasemi, Hakim. (2008). **National Solidarity in elementary school textbooks**. Quarterly Journal of National Studies, No. 34, pp. 133-160.

- Garkani, Abdolazim (Dr. Gharib). (1292 AD). **Faraed al-Adab, the fifth and sixth books of the first six years of study**. Tehran, lithography. Location: Documentation Center of the Central Library of the University of Tehran.
- Review Group of the Ministry of Education. (1985). **Farsi Fifth Primary School** (reprint of the book in 1979) Tehran. (Name of printing house unknown)
- Unknown, (unpublished) **Assembly** (manuscript), Tehran: Treasure of manuscripts of the National Library of the Islamic Republic of Iran.
- Unknown. (1929 AD). **Persian, fifth grade, first period**. Tehran. No. 1981, Documentation Center of the Central Library of the University of Tehran.
- Unknown. (1958). **Persian fifth grade for boys**. The authors of the grammar section are written in the order of the book: Homayi, Shafaq, Faramarzi, Safa, Valizadeh and Koosha. Tehran (name of unknown printing house) No. 3107 K. Documentation Center of the Central Library of the University of Tehran.
- Unknown. (1958). **Persian fifth grade for girls**, authors of grammar section written in the order of the book: Homayi, Shafaq, Faramarzi, Safa, Valizadeh and Koosha. Tehran (name of unknown printing house) No. 3108 K. Documentation Center of the Central Library of the University of Tehran.